

Uit de Geschiedenis van de Runen : van Agambertus tot Mandeville

door

Dr R. DEROLEZ,
lid der Maatschappij

Bij de studie van de runen wordt één gebied zeer vaak verwaarloosd : de overlevering in handschriften. Die verwaarlozing is niet geheel zonder grond. Men kan de runen die in handschriften voorkomen inderdaad met enig recht als sekundair beschouwen. Het Oud-Germaanse runenschrift is essentieel een epigrafisch schrift : het dient in de eerste plaats voor het aanbrengen van opschriften op hout, metaal of steen. Zijn voorkomen belet eigenlijk niet, dat men de Oud-Germaanse kultuur verder als schriftloos zou karakteriseren, aangezien de runen geen „gebruiksschrift” in de volle zin van het woord zijn.

De runen kwamen slechts in handschriften terecht, doordat ze in een totaal verschillende kultuursfeer binnendrongen of opgenomen werden. In de Christelijke kultuur wisten ze zich namelijk naast het Latijnse schrift een zeer bescheiden plaatsje te veroveren en dit eeuwen lang te behouden. Terwijl echter in het Noorden, en in zekere mate ook in Engeland, het gebruik van de runen op een levende geestelijke overdracht blijft berusten, worden ze in hun nieuwe omgeving op het vasteland licht een soort boekengeleerdheid, een curiosum, een voorwerp van filologische beschouwingen.

Nog om een andere reden kunnen we de handschriftenrunen sekundair noemen. Waar ze op het vasteland geschreven werden — en dit is veruit meestal het geval — zijn ze niet de voortzetting van het runenschrift dat eens aldaar gebruikt werd. Op het vasteland zijn de runen namelijk reeds vroeg uitgestorven : buiten Friesland reeds bij het einde van de 7^e eeuw¹, d. i. een eeuw vóór de vroegste optekeningen in handschriften. Wat we in kontinentale manuskripten vinden is hoofdzakelijk, rechtstreeks of onrechtstreeks, uit Engeland ingevoerd.

Een andere reden voor de veronachtzaming van de handschriften staat in nauw verband met de beide reeds genoemde, nl. het feit, dat de optekeningen in handschriften veel jonger zijn dan de oudste opschriften op hout, metaal of steen. De oudste runenopschriften dateren waarschijnlijk uit de derde eeuw van onze jaartelling, terwijl het oudste gedateerde handschrift met runen van 806 is ; een paar moeilijker te dateren manuskripten kunnen nog tot de 8^e eeuw

(1) Slechts de twee opschriften van Westeremden worden na 700 gedateerd (A : 750-800 ; B : 780-830). Cf. H. ARNTZ & H. ZEISS, *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*, Leipzig, 1939, p. 474.

Fig. 1: Oud-Germaanse Runen.

ƿ ð Ʀ < X ƿ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ
 f u p a r k g w : h n i j é p ? s : t b e m l y o d

Fig. 2: Oud-Engelse Runen.

ƿ ð Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ
 feoh ur þorn os rad cen gyfu wyn hægl nead is ger eoh peorð eolhx
 f u þ o r c g w h n i j eo p x
 ƿ ð Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ
 sigel tir beorc eh man lagu ing eðel dæg ac æsc yr iar cweorð calc
 s t b e m l y e d a æ y io q k

Fig. 3: Voorbeeld van Skandinaafse Runen.

ƿ ð Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ Ʀ
 fé úr þurs áss reið kaun hagall naup íssár sół týr biarkan maðr
 ↑ ↑
 lqgr yr

Fig. 4: Alfabet van Ethicus Ister.

ƿ ð Ʀ
 alamoy becach cathy delfoy effothy fomethy garphoy hethmy iofithy
 kaithy lethfy malathy nabeleth ozechy chorizech pithirin salathi
 intalech thotimos azathot irchoni zothychin

Fig. 5: Alfabet van Hrabanus Maurus.

ƿ ð Ʀ
 asc biric chen thorn ech fech gibuhagal is kalc lagu man not
 othil pert chon rehit sugil tac hur helach uir ziu

Fig. 6: Mandeville's Alfabet.

ƿ ð Ʀ
 almy bechath cati delfroi effoti forchi choici galop helchim
 a b c d e f g h
 ƿ ð Ʀ
 ioith kaiti lothim malath nobelech orchy coriset incolach ronchi
 i k l m n o p q r
 ƿ ð Ʀ
 salaci totimus azazoch yrchoni arotiti sotizim thech
 s t v x y z

behoren. De meerderheid van de optekeningen dateren uit de 9^e, 10^e en 11^e eeuw. In elk geval liggen dus vijf eeuwen tussen het tijdstip waarop de runen het eerst verschijnen en het ogenblik waarop ze voor het eerst in handschriften opgenomen worden. Maar als we de chronologische verdeling van de runenopschriften nagaan, dan bemerken we dat er uit de tijd tot en met de 8^e eeuw een 200-tal gekend zijn, terwijl er zowat 3.000 uit latere eeuwen dateren. De overgrote meerderheid van de runenopschriften is dus gelijktijdig met de handschriftelijke optekeningen.

Enkele algemene gegevens mogen hier in het kort ter herinnering gebracht worden, daar ze zullen helpen het verdere betoog te verduidelijken. Het Oud-Germaanse runenalfabet had 24 lettertekens, die in een eigenaardige volgorde gerangschikt waren. Elk teken had benevens zijn klankwaarde ook een naam. Deze namen waren, voor zover we uit de latere overlevering kunnen afleiden, in de taal gebruikelijke nomina of eigennamen; ze begonnen gewoonlijk met de klank die door het teken aangeduid werd. De namen zijn ons alleen uit handschriftelijke optekeningen, niet uit opschriften bekend. Het alfabet wordt dikwijls ingedeeld in 3 groepen van 8 tekens: *f* tot *w*, *h* tot *s*, *t* tot *d* (Fig. 1).

In Angelsaksisch gebied onderging deze runenrij zekere wijzigingen. Ten gevolge van interne Engelse klankontwikkelingen werd de waarde van zekere tekens gewijzigd (*a* > *o*; *ō* > *ǣ* > *ē*); aan de andere kant werd ernaar getracht, nieuwe tekens te vormen voor de nieuwe fonemen, die zich in de Oud-Engelse periode ontwikkelden. Aldus werd het aantal tekens van 24 op 28, en later zelfs op 33 of 34 gebracht (Fig. 2).

Daarentegen werd in Skandinavië een drastische vereenvoudiging ingevoerd, en het jongere Skandinaafse runenalfabet, dat in verschillende chronologisch en regionaal te onderscheiden vormen voorkomt, telt slechts 16 tekens (Fig. 3).

De meeste van onze handschriften brengen ons of het Oud-Engelse runenalfabet, of een alfabet dat ervan afgeleid is. Dit is licht te verklaren uit het feit, dat die optekeningen in Engeland gemaakt werden (een 10-tal), of op het vasteland onder Engelse invloed (een 40-tal). De optekeningen met Skandinaafse runen, waarvan slechts een paar vroege voorbeelden gekend zijn², laat ik hier buiten beschouwing. Wel zal verder blijken, dat in het te bespreken materiaal ook een zekere Skandinaafse invloed waar te nemen valt.

Noch op het vasteland, noch in Engeland treft men handschriften aan, die geheel of voor een merklijk deel met runen geschreven zijn. Daarom kan men slechts van runenoptekeningen, niet van runenhandschriften spreken. Die optekeningen beslaan ten hoogste enkele lijnen, en dan is het nog met-runen-geschreven-

(2) Meest bekend is wel het Leidse handschrift Voss. Lat. Q 83, dat de namen van de tekens twee maal geeft, eens met runen geschreven, en eens in Latijns schrift.

Latijn. In Skandinavië is de toestand overigens niet geheel verschillend : wanneer we er werkelijk een geheel met runen geschreven manuskript aantreffen, dan is dit van zo late datum, dat men aan een archaïserende liefhebberij mag denken.

Het verzamelen van dit materiaal gaat met allerlei moeilijkheden gepaard. Veel opstellers van handschriftenkatalogen zullen wel niet geweten hebben, met wat voor schrift ze te doen hadden, toen ze een paar woorden in runen ontmoetten ; of ze zullen er zich niet om bekommerd hebben. De scribenten hebben het de beschrijvers ook niet steeds zeer gemakkelijk gemaakt. Runen werden wel eens in de rand aangebracht, of op een vrijgebleven hoekje, of op een schutblad tussen andere *probationes pennae*, of zelfs op de band. Aldus konden ze licht aan de aandacht van een beschrijver ontsnappen. Waar de runen wel door de een of andere vorser ontdekt en uitgegeven werden, gebeurt het vaak dat de bibliotheek die het handschrift bezit niet weet wat erover verschenen is. De schuld treft in zo'n geval natuurlijk meer de ontdekker dan de bibliothekaris. Het exciperen van handschriftenkatalogen biedt dus geen waarborg betreffende de volledigheid van het materiaal ; vaak moet men door een toeval geholpen worden. Zo vermelden noch de kataloog van J. MANGEART³ noch die van A. MOLINIER⁴ het voorkomen van runen in een handschrift van Valenciennes ; ik vond slechts een verwijzing in een voetnota in TH. SICKEL's *Alcuinstudien*, naar aanleiding van de beschrijving van een Weens handschrift⁵.

Men kan het runenmateriaal dat in handschriften bewaard is in verschillende typen onderverdelen ; elk van die typen beantwoordt aan een verschillende graad van kennis van de runen, en aan een verschillende houding ten opzichte van dit schrift. Een eerste type veronderstelt een levendige en tevens grondige kennis van het runenalfabet. In zekere Engelse handschriften wordt, en soms tamelijk regelmatig (b. v. in het *Rituale* van Durham), een runenteken in de plaats van de naam van dit teken geschreven. Zo wordt de d-rune voor het woord *dæg*, *deg* gebruikt, de m-rune voor *man*, *mon*, en de e-rune voor *eðel*. De meest bekende voorbeelden van dit gebruik zijn wel die passages, waarin de dichter Cynewulf de letters van zijn naam op zeer verfijnde wijze in zijn gedichten vervlecht, b. v.

Her mæg findan foreþances gleaw
se ðe hine lysteð leoð giddunga,
hwa þas fitte fegde. F (feoh) þær on ende standeþ,

(3) J. MANGEART, *Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de Valenciennes*. Paris-Valenciennes, 1860; MS. 52, pp. 50 vlg.

(4) A. MOLINIER, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Départements. T. XVII : ...Valenciennes. Paris, 1894; MS. 59, pp. 215 vlg.

(5) TH. SICKEL, *Alcuinstudien I*. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse LXXIX, 1875; pp. 461-550; voetnota 2 op p. 476.

eorlas þæs on eorþan brucað. Ne moton hie awa ætsomne,
 woruldwunigende; W (wyn) sceal gedreosan,
 U (ur) on eðle, æfter tohreosan
 læne lices frætewa, efne swa L (lagu) togliðeð
 þonne C (cen) ond Y (yr) cræftes neosað
 nihtes nearowe, on him N (nead) ligeð,
 cyninges þeodom. Nu ðu cunnon miht
 hwa on þam wordum wæs werum oncyðig.⁶

Daar het er de dichter om te doen was, zijn naam aan zijn lezers of luisteraars mede te delen, ten einde in hun gebeden herdacht te worden, moet hij bij die lezers of luisteraars een gerede runenkennis verwacht hebben. Elk runenteken is immers tegelijk een letter van zijn naam en een woord in zijn vers.

Minder dichtertlijk aangelegde skribenten hebben ook runen gebruikt om hun naam aan het nageslacht bekend te maken. Hun naamtekeningen gebruiken echter de runen als een soort ornamenteel geheimschrift, dus eigenlijk als een gebruiksschrift; en de taal van dergelijke nota's is het Latijn. Zo vinden we in een handschrift van het British Museum, Harley 1772, dat waarschijnlijk nog in de 8^e eeuw op het vasteland geschreven werd, de volgende tekst met runen geschreven, beurtelings een regel rood en een regel zwart :

EGO IUSUEUS HAC / SI INDIGNUS DIACONUS / ANC
 LIBRUM QUEM / AD OPUS PECULIARE / VOLO
 OFFERRE SANCTO...⁷

De nota schijnt onvoltooid, maar is toch zeer interessant, ook omwille van de vorm van de tekens. Zo scheidt de scribent b.v. een nieuw teken voor q, een letter waaraan geen runenteken beantwoordde. Een dergelijke naamtekening hebben we ook van MADALFRID, een scribent die gedurende de eerste helft van de 9^e eeuw

(6) *The Fates of the Apostles*, vv. 96-106, cf. G. P. KRAPP, *The Vercelli Book* (The Anglo-Saxon Poetic Records II). New York, 1932; p. 53 vlg. De andere getekende gedichten zijn : *Elene* (vv. 1256-1276; G. P. KRAPP, o. c., p. 101); *Christ* (vv. 797-807) en *Juliana* (vv. 703-709), de beide laatste in : G. P. KRAPP and E. v. K. DOBBIE, *The Exeter Book* (The Anglo-Saxon Poetic Records III). New York, 1933; pp. 25 en 133.

In R. K. GORDON's vertaling (*Anglo-Saxon Poetry*, Everyman's Library, 1934; p. 199) luidt de passus van *The Fates of the Apostles* als volgt :

„Here can the man, shrewd in perception, who delights in songs, discover who wrought this measure. *Wealth* (F) comes at the end; earls enjoy it on earth; they may not always remain together, dwelling in the world; *Our* (U) *Pleasure* (W) on earth shall pass away; the fleeting adornments of the flesh shall afterwards perish, even as *Water* (L) glides away. Then shall the *Bold Warrior* (C) and the *Wretched One* (Y) crave help in the anguish of the night; *Constraint* (N) lies upon them, the service of the king. Now mayest thou know who has been made manifest to men in these words.”

Over deze passussen handelde o. m. K. SISAM, *Cynewulf and His Poetry*. Proceedings of the British Academy XVII, 1932, pp. 303-331.

(7) Facsimile bij J. M. KEMBLE, *The Runes of the Anglo-Saxons*. Archaeologia XXVIII, 1840, plaat XIX, fig. 41. IUSUEUS schijnt mij duister; indien men na ego geen naam verwachtte, zou men aan *iussu eius* kunnen denken.

te Freising werkte ⁸ :

OMNIS LABOR HABET FINEM. PREMIUM EIUS FINEM
NON HABET. MADALFRID SCRIPSIT ISTAM PARTEM.
DEO GRATIAS QUOD PERFECI OPUS MEUM.

De inhoud van deze nota's is op zichzelf niet merkwaardig : hij komt overeen met wat we in talloze andere handschriften vinden. Het belang ervan ligt alleen in het gebruik van de runen. In menig opzicht interessanter is een derde naamtekening, nl. die welke in het reeds terloops vermelde hs. 59 van Valenciennes voorkomt. Dit handschrift bevond zich in de 12^e eeuw in het bezit van de St. Amandsabdij (Index maior XLVIII : *Ieronimus super Ieremiam*) ⁹. De skribent heeft een hele bladzijde (fol. 181v) aan zijn naamtekening gewijd :

(HLOTTILDIS ABBATISSA) FIERI ORDINA/VIT :
AGAMBERTUS / FECIT : DEO GRATIAS / SEMPER
DOMINE AMEN. / Kalendas Iulii scribere inchoaui. Pridie
nonas / Augusti consummaui anno VI imperii domni Caroli /
Serenissimi atque Gloriosissimi Imperatoris ¹⁰ / Caesaris Augusti.

Qui legis ora pro scripto/re ut mereas habere Deum protecto/rem.
en verder nog AGAMBERTUS SCRIPSIT en geheel onderaan het anagram SUTREBMAGA. Hier hebben we onze vroegste gedateerde runenoptekening : Agambertus schreef deze kommentaar van de H. Hieronymus op Jeremias in Juli-Augustus van het jaar 806. Bij de vergelijking van het facsimile tegenover p. 5 met de hierboven gegeven transkriptie moet het volgende aangestipt worden :

1. HLOTTILDIS ABBATISSA : de naam Hlottildis is gegeven in een monogram, dat Dr Gysseling me hielp ontcijferen. Een abdis met die naam heb ik totnogtoe niet kunnen identificeren. Moest dit lukken, dan zou men ook de skribent Agambertus bij benadering kunnen thuiswijzen. Gissingen hieromtrent hebben wel niet veel zin. Het handschrift kan tijdens de invallen van de Noormannen naar St. Amands overgebracht zijn. Het vanwaar blijft in elk geval een open vraag, zolang we niet beter over de geschiedenis van de scriptoria in onze gewesten ingelicht zijn.
2. FIERI ORDINAVIT is in een soort pseudo-Grieks geschreven. Opvallend is daarbij het gebruik van Y voor i, H voor e, ω voor o, O voor u, Θ voor t. ¹¹

(8) Over Madalfrid cf. B. BISCHOFF, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. I. Die bayrischen Diözesen.* (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. 49. Heft), Leipzig, 1940, pp. 68, 110.

(9) J. DESILVE, *De schola Elnonensi Sancti Amandi a saeculo IX ad XII usque.* Lovanii, 1890; pp. 154 vlg. : *Librorum Elnonensium major index.*

(10) Verbeterd uit *serenissimo atque gloriosissimo imperatore.*

(11) Betreffend het gebruik van Grieks schrift in Westerse handschriften gedurende de Middeleeuwen zijn we slechts heel fragmentair ingelicht. De bestaande werken, b. v. G. R. STEPHENS, *The Knowledge of Greek in England in the Middle Ages* (London, 1933) onderzoeken in de eerste plaats de taalkennis. Cf. nog F. A. SPECHT, *Geschichte*

3. AGAMBERTUS : de skribent schrijft zijn eigen naam met runen; ook de tweede a van GRATIAS is een a-rune. Merkwaardig is vooral, dat Agambertus gebruik maakt van „Binde-runen” of runenligaturen. De tweede schacht van de m-rune dient tegelijk als schacht van de b-rune, en hetzelfde gebeurt bij de e- en de r-runen. Men zou wel geneigd zijn hierin een bewijs voor Agambertus' grote vertrouwdheid met runen te zien, indien hij ook elders geen ligaturen gebruikte (b.v. H + P in *fieri*, en ook op fol. 28r H + E in *HIEREMIAM*)¹².
4. Daarnaast gebruikt Agambertus nog een derde soort schrift, nl. het alfabet van Ethicus Ister. Dit feit is van zo'n belang voor de verdere uiteenzetting, dat we er even moeten op ingaan. Ethicus of Aethicus Ister is een eerder legendarische figuur. Hij zou een kosmografie samengesteld hebben, die dan door de H. Hieronymus in het Latijn zou vertaald geweest zijn¹³. In feite schijnt die wereldbeschrijving zoals we ze thans kennen pas later (7^e eeuw?) ontstaan te zijn. Hoe duister, fantastisch en onsamenhangend Ethicus' werk ons moge toeschijnen, toch kende het een grote bijval; het is in een dertigtal handschriften tot ons gekomen. Ethicus zou ook een alfabet uitgevonden hebben, zozeggend om Griekse wijsgeren en rhetoren wat nederigheid te leren :

Eius abecedarii insequentes characteres notavimus, quia nostris characteribus nullatinus convenit hebraicis, græcis, latinis, chaldaicis, siriis atque aegyptiis, quæ nobis ex parte vicinæ sunt... ipsoque carmine talibus characteribus distinxit, ut nullus hominum legere vel deserere nodos possit, ebraeos characteres resupinatos, graecos incurvatos, latinos duplicatos in similitudinem circi, suosque apices in medium positos... qua in re in omne Graecia diversi interpretes qui tunc celebres variis problematis dicebantur, artem ipsius et adinventionem necnon et propositionem enucleare non valuerunt¹⁴.

Fig. 4 geeft een idee van dit alfabet, dat gewoonlijk het laatste hoofdstuk van de kosmografie uitvormt.

Agambertus gebruikt deze tekens hier voor *fecit*, en, met

des Unterrichtswesens in Deutschland von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Stuttgart, 1885, pp. 108 vlg., en vooral M. ROGER, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin. Introduction à l'histoire des écoles carolingiennes*. Paris 1905.

(12) Tenzij men mocht aannemen dat de ligatuur in *fieri* en elders aan het voorbeeld van de runen toe te schrijven is.

(13) D'AVEZAC, *Mémoire sur Ethicus et sur les ouvrages cosmographiques intitulés de ce nom*. Académie des inscriptions et belles-lettres. Mémoires présentés par divers savants. Première série, T. II, MDCCCLII, pp. 230-551.

K. A. F. PERTZ, *De Cosmographia Ethici libri tres*. Berolini MDCCCLIII.

H. WUTTKE, *Die Kosmographie des Ister Aithikos im lateinischen Auszuge des Hieronymus*. Zweite Ausgabe. Leipzig 1854.

Het werk van K. HILKOWITZ, *Zur Kosmographie des Aethicus* (Diss. Bonn 1934) kon ik niet raadplegen.

(14) H. WUTTKE, o. c., pp. 47 vlg., 56.

Griekse letters en een enkele rune gemengd, ook in de verdere eerste helft van zijn nota. Op fol. 28r vinden we eveneens DEO GRATIAS AMEN met Ethicus' letters geschreven.

5. Voor de laatste zin van zijn nota, nl. *Qui legis... protectorem*, heeft hij zgn. *notae Sancti Bonifacii* gebruikt. Dit is een geheimschrift waarbij elke vokaal door de eropvolgende konsonant vervangen wordt, b. v. *qxxk = qui*, enz.¹⁵ Uit Agambertus' *a*-rune blijkt, dat hij het Engelse runenalfabet kent. De *notae Bonifacii* zijn ook wel aan insulaire invloed toe te schrijven.

Veruit de meeste optekeningen geven echter het runenalfabet in zijn geheel, met of zonder kommentaar. Ze mogen in het algemeen wel als uitingen van een filologische belangstelling beschouwd worden. In deze rubriek kunnen we twee hoofdtypen onderscheiden. Het eerste wordt gekenmerkt door het behouden van de oorspronkelijke volgorde van de tekens, terwijl het tweede deze in de volgorde van het Latijnse alfabet omschikt. Verder kan men voor elk type nog een onderscheid maken tussen alfabetten waarbij de namen van de tekens voorkomen, en die zonder namen, enz.

De eerste groep handschriften, dus die waarin de oorspronkelijke volgorde van de runen bewaard is, is niet zeer talrijk. De meest belangrijke vertegenwoordigers ervan zijn :

1. Het handschrift dat het Oud-Engelse runengedicht bevatte, Cotton. Otho B 10; dit handschrift werd ongelukkig door brand vernield, en we kennen het alleen nog door een facsimile in Hickes' *Thesaurus*¹⁶.
2. Het Weense handschrift 795, dat ook het Gotische alfabet bevat. Het schijnt uit de kring van Arno van Salzburg afkomstig te zijn¹⁷.
3. Een kleine groep handschriften, die op zichzelf het onderwerp van een hoofdstuk kunnen vormen, nl. die welke het traktaat over de geheime runen bevatten¹⁸. Het onderzoek van deze groep toont in het bijzonder aan, welke leemten de studie van het handschriftenmateriaal in het algemeen nog vertoont. Het ergste tekort is misschien wel, dat men deze runen los van hun omgeving bestudeerd heeft, of die omgeving zonder diepgaand

(15) Over deze *notae* cf. W. LEVISON, *England and the Continent in the Eighth Century*. Oxford, 1949, pp. 290 vlg., Appendix VIII : St. Boniface and Cryptography; en mijn artikel : *Ogam*, „*Egyptian*”, „*African*” and „*Gothic*” Alphabets. *A Note in Connection with Berne Ms. 207*. *Scriptorium* V, 1951, pp. 3-20.

(16) G. HICKES, *Linguarum vet. septentrionalium thesaurus grammatico criticus et archaeologicus*. Oxoniae, MDCCV, p. 135.

(17) Over dit handschrift handelt TH. SICKEL, o. c., pp. 468 vlg.

(18) Cf. E. RAUCQ, *Die Runen des Brüsseler Codex N° 9565-9566*. Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang III, N° 4, 1941. H. ARNTZ, *Eis- und Wasserrunen*. *Beiträge* LXVII, 1945, 269-273.

Beide bijdragen handelen slechts over twee handschriften, Brussel 9565-6 en St. Gallen 270.

onderzoek tot één enkele, vereenvoudigde en daarom ook vaak onjuiste formule herleid heeft. Men heeft gewoonlijk de runen uit de handschriften gelicht en ze verder als abstrakta met elkaar vergeleken, zonder eerst de handschriften zelf te onderwerpen.

Over twee handschriften waarin het traktaat over de geheime runen bewaard is schrijft Arntz :

Die Schreiber unserer Klosterhandschriften sind in vielen Fällen Angelsachsen gewesen; aber auch das lässt sich weder für *Brüssel* noch für *St. Gallen* wahrscheinlich machen. Beide Texte nehmen an der merkwürdigen Mischung deutscher und englischer Formen teil; sie zeigen das immer mehr schwindende Verständnis für die Bedeutung der einzelnen Namen und das Suchen nach einem Ausweg aus dem Unverstand, das heisst nach wirklicher Eindeutschung. Beide sind altertümlich in der Bewahrung der Fußarkfolge und in einer Anzahl von Namen, aber gegenüber der Alkuinhandschrift von *Salzburg* doch schon Generationen weit fortgeschritten¹⁹.

In werkelijkheid is de toestand veel ingewikkelder. Ten eerste zijn er van dit traktaatje niet twee, maar vijf handschriften te vermelden : benevens die van Brussel (9565-6)²⁰ en St. Gallen (Stiftsbibliothek 270)²¹ is er nog één te Trier (Priesterseminar R III 13)²², één te Rome (Vatic. Urbin. Lat. 290)²³ en één te Salzburg (Stift St. Peter IX. 32)²⁴. De eerste vier handschriften, nl. die van Brussel, St. Gallen, Trier en Rome schijnen alle op hetzelfde prototype te berusten. En wellicht lag dit prototype niet zo ver af als Arntz ons wil doen geloven. Het handschrift van St. Gallen gebruikt voor *autem* een typisch insulaire afkorting, iets waarop de runologen die over dit handschrift gehandeld hebben nog niet gewezen hebben. Het Brusselse handschrift is echter nog interessanter, omdat het aantoont dat de term „Eindeutschung” met veel voorzichtigheid moet gebruikt worden. Dezelfde skribent, die er de runen in schreef, laste enkele bladzijden verder (fol. 13^r) een paar

(19) H. ARNTZ, *Runen und Runennamen*. Anglia LXVII/LXVIII, 1944, pp. 172-250. (citaat op p. 192).

(20) E. RAUCQ, o. c.

(21) E. RAUCQ, o. c., passim.

H. ARNTZ, *Eis- und Wasserrunen*, passim.

H. ARNTZ, *Runen und Runennamen*, pp. 172 vlg.

(22) E. STEINMEYER und E. SIEVERS, *Die althochdeutschen Glossen IV* (Berlin, 1898), pp. 195-211.

P. KATARA, *Die Glossen des Codex Seminarii Trevirensis R.III.13*. Diss. Helsingfors, 1912.

(23) H. F. MASSMANN, *Runen aus Rom und Wien*. Germania XVI, 1871, pp. 253 vlg.

J. C. STORNAJOLO, *Codices Vrbinate Latini*, T. I. Romae, MDCCCII, pp. 261 vlg. Dit handschrift bevat benevens „Astronomica, astrologica, philosophica et de computo ex Beda et aliis, etc.” ook „Annales Brunwillarenses”.

(24) PHILLIPS, *Der Codex Salisburgensis S. Petri IX.32. Ein Beitrag zur Geschichte der vorgyrtianischen Rechtsquellen*. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Academie der Wissenschaften XLIV, 1863/4, pp. 437-510 (met een facsimile van de runen).

ADDENDUM

NOTA — De gissing inzake Suadbar-Dubthach (p. 100) kan ik thans door een op andere feiten steunende interpretatie vervangen. Een Bambergs handschrift, Class. 6 = H J IV. 11, bevat een brief, die een door Dubthach aan Ierse en Britse geleerden voorgesteld kryptogram behandelt. Dit kryptogram werd opgelost door Caunchobrack, Fergus, Dominnach en Suadbar; het is identisch met het eerste gedeelte van dat in het Brusselse manuskript. De brief eindigt met het *Suadbar scripsit* dat we ook te Brussel aantreffen Cf. J. L. HEIBERG, *Et lille Bidrag til Belysning af Middelalderns Kendskab til Græsk*. Oversigt over det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Forhandling og dets Medlemmers Arbejder i Aaret 1889-90, pp. 198 vlg. Volgens de *Annals of the Four Masters* regeerde Mermen (of Mervin, i. e. Mervyn Vrych) van 825 tot 844; *Conchn* is, luidens de tot Dubthach gerichte nota, als Concen of Concin te lezen; waarschijnlijk wordt hier Cyngen, koning van Powys vanaf 808, bedoeld; deze Cyngen stierf in 854/5 als pelgrim te Rome. Ik hoop de inleidende bladzijden van het Brusselse handschrift binnen kort meer in detail te kunnen behandelen.

Gent, 24 Nov. 1951

R.D.

lijnen geheimschrift in. Na ontcijfering luidt die tekst als volgt :
 MERMEN REX CONCHN SALUTEM. SUADBAR SCRIPSIT.
 Die koning Mermen is wellicht geen onbekende. Nennius vermeldt in zijn *Historia Brittonum* (c. XVI) een *Merminus rex*, die tussen 834 en 858 over *Venedotia* (Gwynedd) in Wales regeerde. De naam Suadbar wijst ook wel naar insulaire afkomst. Hij bestaat uit het prefix *su* - 'goed, uitstekend' en *adbar* 'stof, materiaal'. Op dezelfde bladzijde lezen we onderaan van een andere hand een opmerking, die op het *Conchn* in Suadbar's geheimschrift betrekking schijnt te hebben :

Hic erras, Dupthace, in tuis notulis scribens H pro Θ uel pro e uel pro aspirationis nota quę nec secundum brittaniam linguam in ipso nomine bene resonat.

Dupthacus, Dubthach is in die tijd (9^e/10^e eeuw) een zeer gewone Ierse naam. Welk het verband tussen Suadbar en de aangesprokene Dupthacus is, blijft duister. Was Dubthach de echte naam van Suadbar, en deze laatste naam eigenlijk een deknaam? Of werd Dupthacus juist wegens zijn vaak voorkomen als een generieke naam voor om 't even welke Ier gebruikt? Dat één en dezelfde persoon bedoeld wordt, schijnt m. i. de enige logische verklaring. In elk geval zinspeelt de tweede aantekening op een typisch Keltisch taalverschijnsel : de aspiratie of lenitie. En kennis hiervan zal wel alleen in insulaire kringen bestaan hebben ²⁵.

Laten we nu even het traktaat over de geheime runen bekijken. Het begint met een Oud-Engels runenalfabet van 28 tekens in de oorspronkelijke volgorde. Bij elk teken is zijn klankwaarde en zijn naam gevoegd. Daarop volgt een Latijnse tekst waarin verschillende vormen van geheimschrift opgesomd en verklaard worden. Het principe van die verschillende typen van geheimschrift is steeds hetzelfde. Reeds vroeger werd erop gewezen dat het runenalfabet in drie groepen van acht tekens ingedeeld was. Elk runenteken kan gedefinieerd worden door twee cijfers, één dat de groep aanduidt waarin het teken voorkomt, en één dat de plaats van het teken binnen de groep aanduidt. Aldus is de *r*-rune 1/5, de *s*-rune 2/8 en de *t*-rune 3/1. Bij de eerste vorm van geheimschrift wordt de groep met 1, 2 of 3 kleine *i*-runen aangeduid, en de plaats in de groep met 1 tot 8 grote *i*-runen. De *r*-rune wordt aldus geschreven i IIIII. Naar de naam van de *i*-rune (*is*) wordt dit geheimschrift *isruna* genoemd :

Isruna dicuntur quae i litera per totum scribuntur, ita ut quotus versus sit primum brevioribus i, quae autem litera sit in versu longioribus I scribatur. ²⁶

(25) Het zou wel zeer interessant zijn te weten, waar dit handschrift geschreven werd. Het was vroeger in het bezit van de St. Laurentiusabdij te Luik, maar wordt nochtans niet vermeld in de handschriftenkatalogi van die abdij, die in de 12^e en 13^e eeuw ontstonden (E. RAUCQ, o. c., p. 6, naar J. GESSLER). Kwam het daar terecht uit het bezit van een klooster van „Scotti”? Luik moet eens een belangrijke kolonie van „Scotti” gehad hebben; Sedulius Scottus is de bekendste onder hen.

(26) Geciteerd naar het Brusselse handschrift.

En dan wordt een voorbeeld gegeven :

Ita ut nomen corui scribatur his literis ita... ²⁷

Op hetzelfde principe berusten de *lagoruna* (met l-runen geschreven), de *hagalruna* (één of meer trekjes links en rechts van een schacht), *stophruna* (één of meer punten op twee parallelle lijnen) en tenslotte nog *clophruna, quae pulsu efficitur*.

Het vijfde handschrift, dat van Salzburg, heeft een sterk afwijkende tekst die als volgt begint :

Notum sit omni litterarum que rune dicuntur scientiam habere uolenti, quia in IIII uersus uel ordines diuiduntur. Primus ordo continet litteras VIII, secundus itidem VIII, tertius similiter VIII, quartus quattuor.

De eerste vier handschriften verraden reeds moeilijkheden om het nieuwe Engelse runenalfabet met zijn 4 nieuwe tekens binnen het raam van de oude groepering in 3 onder te brengen. De oplossing van het Salzburgse handschrift bestaat eenvoudig hierin, met die 4 tekens een nieuwe, vierde groep te vormen. Ook het vervolg van de Salzburgse tekst verschilt veel van die van de andere vier handschriften. „Eindeutschung” verklaart dus slechts een gering deel van het gehele probleem.

Het onvoldoende onderzoek van de handschriften heeft nog tot andere, meer opvallende halve en hele onjuistheden geleid. Meer dan eens is er sprake van handschriften, die helemaal niet bestaan, of worden naast elkaar handschriften (en vroege drukken) als afzonderlijke bronnen vermeld, terwijl ze klaarblijkelijk van elkaar afhangen.

De runenalfabetten die tot de orde van het Latijnse alfabet herleid zijn worden vaak zonder onderscheid „Hrabaanse alfabetten” genoemd, naar Hrabanus Maurus die van 822 tot 842 abt van Fulda en vanaf 847 aartsbisschop van Mainz was. M. i. wordt de term „Hrabaans” dikwijls ten onrechte gebruikt. In feite hebben we met een hele reeks verschillende versies te doen. Dit blijkt het duidelijkst uit de diverse oplossingen die het aanpassingsprobleem gekregen heeft. Het was inderdaad niet zo heel eenvoudig, de orde van het runenalfabet in die van de Latijnse letters om te zetten. De twee alfabetten zijn helemaal niet parallel. Het runenalfabet heeft slechts één teken voor de stemloze gutturale plosief, *k*, terwijl het Latijn er drie heeft : *c*, *k*, *q*. Aan de laatste drie letters van het Latijnse alfabet beantwoordt geen enkele rune. Aan de andere kant zijn er vijf runentekens, waarmee geen enkele Latijnse letter overeenkomt (*þ*, *w*, *é*, *j*, *ŋ*). Om het runenalfabet aan het Latijnse aan te passen was men verplicht óf de waarde van een aantal runentekens min of meer te wijzigen, óf nieuwe tekens te scheppen. In feite worden gewoonlijk beide oplossingen tegelijk gekozen.

(27) Het hierop volgende voorbeeld is als *corui* te ontcijferen in het Brusselse en in het St. Gallense handschrift; het luidt *coruus* in het Trierse handschrift, *coruuu*. in dat van Rome, en *racco* in dat van Salzburg. Over deze verschillende vormen zal ik in een ander verband handelen.

Op grond van deze beschouwingen kon ik totnogtoe een tiental verschillende aanpassingen onderscheiden. Slechts op één ervan is de term „Hrabaans” toepasselijk, en dan nog slechts met voorbehoud. Aan Hrabanus Maurus wordt nl. een werk over de oorsprong van het alfabet toegeschreven. Dit werk werd onder de titel *De inventione linguarum ab Hebræa usque ad Theodiscam, & notis antiquis* opgenomen in de uitgave van Hrabanus Maurus' werken, die in 1626 te Keulen verscheen²⁸. Totnogtoe heb ik geen enkel bewijs voor Hrabanus' auteurschap gevonden; maar er schijnt ook niets ertegen te getuigen²⁹. De oplossing van dit probleem wordt bemoeilijkt door het feit dat er tenminste drie verschillende stadia of versies van dit werk bestaan. Alles samen genomen komt het runenalfabet dat tot de *De inventione* behoort in een twaalftal handschriften voor, meestal als deel van het volledige werk, maar ook een paar keer geheel alleen. De oudste handschriften dateren misschien nog uit de 9^e eeuw, terwijl het meest recente van de 14^e eeuw is. Dit laatste³⁰ verwerkt Hrabanus' traktaat tot een uitgebreid *liber alphabetarius*, dat duidelijk een vooruitgang van de kennis van het Hebreeuws en het Grieks verraadt.

Achtereenvolgens wordt in de *De inventione* de oorsprong van het Hebreeuwse, het Griekse en het Latijnse alfabet beschreven; dan wordt een paragraaf aan het alfabet van Ethicus Ister gewijd, en tenslotte komen de runen aan de beurt. Deze worden op de volgende wijze ingeleid:

Hæe quoque litterarum figurę in gente Northmannorum feruntur inuente; quibus ob carminum eorum memoriam et incantationum uti adhuc dicuntur; quibus et runstabath nomen imposuerunt, ob id, ut reor, quod his res absconditas uicissim scriptitando aperiebant.³¹

In een tweede versie luidt die inleiding:

Litteras quippe quas utuntur Marcomanni quos nos Nordmannos uocamus infra scriptas habentur; a quibus originem qui theodiscam loquuntur linguam tradunt; cum quibus carmina sua incantationesque ac diuinationes significare procurant; qui adhuc pagani ritus inuoluuntur.³²

Het zou ons te ver leiden, elk teken van het Hrabaans alfabet afzonderlijk te bespreken. Wel moet er hier op gewezen worden, dat we ook bij Hrabanus de runen in de nabijheid van Ethicus Ister's alfabet vinden.

(28) (COLVENERIUS), *Hrabani Mauri operum quotquot reperiri potuerunt*. Coloniae Agrippinae, MDCXXVI, T. VI, pp. 333 vlg.

(29) W. LEVISON, o. c., p. 291.

(30) In Cod. Cotton. Titus D 18. Dit handschrift brengt eveneens *Littere Gothorum* (fol. 6v) die zeker met het „Gotische” alfabet van Hartwic verwant zijn, cf. p. 000.

(31) Naar het Parijse handschrift Lat. 5239 (Limoges, 10^e eeuw). Het zoëven vermelde handschrift Cotton. Titus D 18 heeft dezelfde versie, maar met het korrekte meervoud *runstabas*.

(32) Naar het Weense handschrift 1609 (10^e eeuw). Beide versies wijzen met nadruk op het magische karakter van de runen.

Bij de overlevering van een dergelijk materiaal, waarvan de ware betekenis wel heel vlug moet vervaagd zijn, gebeurden natuurlijk „ontsporingen”. Een fout, die eens in een handschrift geslopen was, kon niet meer hersteld worden : naar alle waarschijnlijkheid beschikten noch de lezers noch de eventuele afschrijvers over andere dokumenten waarin ze runen of Ethicus' alfabet vonden en waarmee zij hun tekst hadden kunnen verbeteren. We hebben hier dus een zeer betrouwbaar middel om de filiatie van de handschriften te bepalen³³.

In sommige gevallen mag men werkelijk van „ontsporingen” gewagen. Het gebeurt namelijk wel, dat de runen met een ander alfabet verward geraken, of dat ze onder een valse naam verder overgeleverd worden³⁴.

Een typisch voorbeeld, en zelfs meer dan één, biedt het in menig opzicht merkwaardige handschrift Clm 14436 te München³⁵. Op de eerste bladzijde van dat handschrift vinden we naast elkaar in vertikale kolommen zeven alfabetten. Ze worden beurtelings *Hebraice, Syriace, Arab...*, *Egyptiace, Gothorum, Chaldaice* en *Alanice* genoemd. Nu zijn drie van die alfabetten, nl. het „Syrische” het „Arabische” en het „Alaanse”, in de grond niets anders dan runen. De namen van de tekens van de eerste twee alfabetten, dus van het zgz. Syrische en Arabische, zijn zeker runennamen. De Alaanse namen hebben echter niets met die van de runen te maken. We vinden ze hier en elders terug als de namen van „Chaldeeuwse” letters³⁶. Opvallend is in het „Arabische” runenalfabet een duidelijke Skandinaafse inslag : de *c* heet *caon*, de *n* *naut*, de *s* *sol*. Waar de Egyptische, Gotische en Chaldeeuwse alfabetten van ons handschrift vandaan komen schijnt voorlopig niet uit te maken. Sommige tekens vertonen een zekere gelijkenis met Ethicus' letters³⁷.

De skribent van het Münchense handschrift is geen onbekende. Een deel ervan tenminste werd geschreven door Hartwic, een monnik van de abdij van St. Emmeram te Regensburg³⁸. Deze

(33) Over het algemeen heeft men nog te weinig aandacht aan dergelijke alfabetten besteed. In zijn werk over Mandeville is M. LETTS (zie nota 40) eerder wantrouwig tegenover zulke leiddraden, m. i. ten onrechte.

(34) In één geval tenminste zien we de aanzet tot zo'n ontsporing zeer goed : hs. 214 van Chartres bevatte op fol. 14 „Alphabets divers, hebraïque, grec, chaldéen, et 'Heae sunt litterae Danaorum quae vocantur rune'.” Cf. *Catalogue général des Manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. T. XI : Chartres*, par OMONT, MOLINIER, etc. (Paris, 1890), p. 109.

(35) B. BISCHOFF, *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* LI, 1933, pp. 102-142; vooral pp. 107 vlg.

H. P. LATTIN, *The Eleventh Century MS Munich 14436 : Its Contribution to the History of Coordinates, of Logic, of German Studies in France*. Isis XXXVIII, 1947/8, pp. 205-225.

(36) B. v. ook in HS 107 van Avranches (cf. p. 000); en in Vatic. Regin. Lat. 338 : *Haec sunt characteres que caldei et asyrii utuntur...* Deze beide handschriften bevatten ook een „Egyptisch” alfabet, dat verwant is met Hartwic's Egyptisch.

(37) Min of meer gelijkenis vertonen de Egyptische *a, t, u*; de Chaldeeuwse *g, h, m*.

(38) B. BISCHOFF, *o. c.*, pp. 105 vlg.

H. P. LATTIN, *o. c.*, pp. 207 vlg.

Hartwic studeerde een poos in Frankrijk. Te Chartres was hij een leerling van Fulbert (1007-1029), te Reims studeerde hij bij een of meer meesters die zelf door de beroemde Gerbert, de *reparator studiorum*, opgeleid geweest waren. Uit Frankrijk bracht Hartwic enige handschriften en fragmenten naar Regensburg mee. Clm 14436 bestaat juist gedeeltelijk uit in Frankrijk geschreven stukken, en uit gedeelten van de hand van Hartwic zelf (of van verwante handen), misschien naar handschriften die hij uit Frankrijk niet kon meekrijgen³⁹.

De runen hadden aldus geleidelijk geheel in vergetelheid kunnen geraken; maar één van hun vormommingen zou een buitengewone bijval kennen en pas eeuwen later doorschouwd worden.

We hebben reeds een paar gevallen ontmoet, waarbij de runen in de omgeving van het alfabet van Ethicus Ister voorkwamen. Stelt men zich beide alfabetten naast elkaar geschreven voor, zoals Hartwic dat deed, dan is het niet moeilijk om in te zien, dat een skribent ook wel eens de letters van één alfabet met de namen van een ander kon verbinden. Een handschrift waarin dergelijke ontsporingen plaatsgegrepen hadden moet de bron geweest zijn van een geniaal fantast uit de 14e eeuw, Sir John Mandeville of Jean de Mandeville. Het is wel overbodig die figuur nader voor te stellen. Indien zijn afkomst uit Engeland enigszins geheimzinnig blijft, en zijn faam als onvermoeid globe-trotter en ontdekker meer dan twijfelachtig is, toch schijnt zijn verblijf te Luik en zijn overlijden aldaar thans vrijwel vast te staan⁴⁰. In zijn reisverhaal geeft hij na de beschrijving van zekere volkeren ook het alfabet waarvan ze zich bedienen. Nu is het zeer interessant na te gaan, hoe die alfabetten eruit zien. Het alfabet van „Cathaye”, zoals we dat in het Brusselse handschrift 10420-25 aantreffen, komt helemaal overeen met Hartwic's „Gotische” letters. Mandeville's Chaldeeuws alfabet heeft precies dezelfde tekens als het alfabet van Ethicus Ister. Het merkwaardigst van al is echter Mandeville's Saraceens. De namen van die tekens zijn ongetwijfeld die van Ethicus' letters, maar de tekens zijn even zeker runen, hoe misvormd sommige er ook mogen uitzien⁴¹.

(39) Over Hartwic's hand oordeelt B. BISCHOFF, o. c., p. 107, als volgt: „Die Hand Hartwics ist keineswegs ‚ausgesprochen bayerisch’, wie Swarzenski will; sie ist in Buchstabenformen und Abkürzungen viel entwickelter als gleichzeitige rein bayerische Schriften.”

(40) M. LETTS, *Sir John Mandeville. The Man and his Book*. London, (1949).

Prof. Dr G. DE POERCK (Gent) bereidt thans een kritische studie van de Franse handschriften van Mandeville's werk voor; hij was zo vriendelijk mijn aandacht op LETTS' werk te vestigen en mij zijn exemplaar te lenen.

(41) M. LETTS, o. c., pp. 153 vlg. Runen zal men alleen in betere handschriften op het eerste zicht herkennen. In de minder goede worden ze gauw totaal onkennelijk, b. v. in het Brusselse Hs. 10437/40. Volgens LETTS zou men de handschriften naar deze alfabetten nog in twee groepen kunnen verdelen: „The canon of the alphabets is divisible into two families of MSS.

I. Contains, when complete, Greek, Egyptian, Hebrew, Saracen, Persian and Chaldaean.

Men kan zich met recht afvragen, of de innovatie die we bij Mandeville aantreffen aan zijn eigen „verbeelding” ontsproten is, ofwel of hij ze reeds kant en klaar in een of ander handschrift vond. Hartwic's handschrift vertoont wel een parallele ontwikkeling, maar kan niet als een rechtstreeks verwant van Mandeville's voorbeeld gelden; het heeft nl. de tekens van Ethicus' alfabet slechts sporadisch bewaard, en de namen helemaal niet. Wat dichter brengt ons een handschrift uit Avranches, dat thans verloren schijnt te zijn. Dit handschrift, dat ik slechts door een oud facsimile ken⁴², bevatte ook een reeks alfabetten in verticale kolommen: *Hebraeorum litterae*, *Grecorum litterae*, *Caldeorum litterae*, *Aegyptiorum litterae* en *Saracenorum litterae*. De „Saraceense” letters waren hier juist die van Ethicus Ister, en ook de namen stemden geheel overeen met die welke we elders ontmoeten. Runen kwamen echter onder geen der vijf rubrieken voor, tenminste in zover het eerder gebrekkige facsimile me toeliet uit te maken. Betreffende de laatste overgang, nl. die waarbij Ethicus' lettertekens door runen vervangen werden, blijven we in het duister. Men heeft wel eens gemeend dat Hrabanus' *De inventione* de bron van Mandeville's runentekens zou geweest zijn, maar een vergelijking van beide runenalfabetten toont aan, dat dit onmogelijk is. Mandeville gebruikt namelijk runentekens, die Hrabanus bij de invoering van de Latijnse volgorde terzijde gelaten had, nl. de *j*-rune (voor *g*), de *h* met dubbele schuine dwarstrek, en de *ing*-rune (voor *y*). Het gebruik van de *g*-rune voor *k* is ook typisch voor Mandeville. Totnogtoe heb ik slechts één runenalfabet gevonden, dat dezelfde eigenaardigheden vertoont. Het komt voor in een tropenboek (*troparium*) van Autun, dat tussen 996 en 1024 ontstaan schijnt⁴³. Daar de runen er in margine ingelast zijn, hebben we dus bij benadering een terminus post quem. Buiten de runentekens geeft het alfabet alleen de waarden ervan, zodat men over weinig gegevens beschikt om de andere grensdatum te bepalen. Jonger dan de 12^e eeuw schijnt de runenrij echter niet te zijn. Hetzelfde handschrift bevat ook een stuk in een soort pseudo-Grieks alfabet geschreven, maar andere alfabetten in de aard van Hartwic's komen er niet in voor. Het runenalfabet van Autun schijnt overigens ook slechts een foutief afschrift. Er zijn twee *g*-tekens, nl. de Oud-Engelse *j*-rune en een ander teken, dat of een vertikaal doorstreepte Oud-Engelse *g*-rune, of een jongere Skandinaafse *h*-rune is. Het eigenaardige is nu, dat aan het tweede teken de

II. Not previously noticed by editors, includes the alphabets in I and adds Tartar-Russ, Cathayan and Pentexoire.”

Het Brusselse hs. 10420/5 behoort tot de tweede familie.

(42) DESROCHES, *Notice sur les manuscrits de la bibliothèque d'Avranches. Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie*. 2e Série, 1er Volume. (Paris, 1840), pp. 70-156. Facsimile tegenover p. 138.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements T. X: Avranches, etc., (Paris, 1889), p. 49.

(43) Thans Hs. 1169 van de Bibliothèque de l'Arsenal. Cf. H. MARTIN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*. T. II, 1886, pp. 320 vlg.

waarde *g* beantwoordt, en aan de *j*-rune de waarde *h*. De *h*-rune heeft dan de waarde *i*, enz., m. a. w., in het Autunse handschrift zijn vanaf de *h* alle waarden één plaats naar voren verschoven. Bij Mandeville is dit niet het geval : hij last tussen de *f*- en de *g*-waarden een *ch*-waarde in (naam : *choiri*), en kent die toe aan de doorstreepte *g*-rune (of, wat hier misschien waarschijnlijker is, aan de Skandinaafse *h*). Mandeville behoudt dus in zekere zin een oudere toestand.

We hebben voorlopig geen middel aan de hand om uit te maken of Mandeville zijn Saraceens alfabet zelf samenstelde, dan wel of hij het aldus klaar vond. Indien we wisten waar het handschrift van Avranches vandaan kwam, en de oorsprong van de runen van Autun konden bepalen ⁴⁴, dan zouden we al wat dichter bij de oplossing van dit vraagstuk komen. Er is echter misschien nog een andere weg om hier wat klaarte te scheppen.

In de nieuwe inkleding, die Mandeville hun gaf, was aan de runen nog een lang leven beschoren. Ze werden niet alleen in talrijke Franse handschriften van zijn reisverhaal opgenomen, maar ook in de Nederlandse, Engelse en Duitse vertalingen van deze best-seller. We vinden ze zelfs terug bij een paar auteurs, die we misschien wel als slachtoffers van Mandeville's fictie mogen beschouwen.

Als eerste zij hier een kanunnik van Pavia vermeld, Theseus Ambrosius, die in 1539 een *Introductio in Chaldaicam linguam* uitgaf ⁴⁵. In de lange lijst van alfabetten achteraan in het werk vinden we een *Saracenorum aliud quoddam alphabetum, & non sine literarum nominibus* (fol. 204v). Ambrosius moet meer dan één

(44) De meeste handschriften van Avranches waren afkomstig uit de bibliotheek van Mont-St. Michel. Voor het Autunse handschrift moet een zeer vage aanduiding hier volstaan : Honorius van Autun (*Augustodunensis*) was misschien uit Duitsland afkomstig; waarschijnlijk verbleef hij een tijd te Regensburg en onderhield er betrekkingen met „Scotti”; men heeft ook wel vermoed dat hij te Canterbury zou geweest zijn. (1e helft 12e eeuw; cf. A. VACANT — E. MANGENOT, *Dictionnaire de théologie catholique*, T. VII, kol. 139 vlg.).

(45) Noch dit werk noch het boekje van Wyss schijnen in een Belgische bibliotheek te vinden. Prof. Dr B. BISCHOFF, die een studie over vreemde alfabetten ondernomen heeft, was zo vriendelijk mijn aandacht op deze twee auteurs te vestigen; hij gelieve daarvoor hier de uitdrukking van mijn dank te vinden. Een handschrift, dat weliswaar geen Saraceens, maar toch andere, gelijkaardige alfabetten bevat, wordt vermeld door VALENTINELLI (J. VALENTINELLI, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum. Codices Mss. Latini*. T. II (Venetiis MDCCCLXIX), p. 108; „Cod. 61 chart., saec. XVI. Quaestiones theologicae ac philosophicae centum septuaginta novem... Petrus (Recta lucensis, canonicus regularis lateranensis) quoque ipse de suo non pauca in volumen loca coniecit, quaestiones videlicet et annotationes. Insuper alphabeta octo cum interpretatione latina posuit, f. 479-480 : *hebraicum* cum declarationibus; *graecum* cum declarationibus et siglorum explicationibus; *indicum, chaldaeum*, Iacobitarum, Christianorum de la Centura, arabicum, Christianorum Palaestinae et Phoeniciae. Haec indicare haud inopportunum fuerit; cum ex iis posteriora sex iis differant, quae Theseus Ambrosius ex Alboniesii comitibus, papiensis, idemque canonicus regularis lateranensis in *Introductio in chaldaicam linguam* aliasque, Papias anno 1530 impressa vulgavit.” Een vergelijking tussen S. Marco 61 en het werk van Theseus Ambrosius ware dus gewenst.

handschrift in de aard van Hartwic's of van Avranches 107 te zijner beschikking gehad hebben : hij geeft twee verschillende „Egyptische alfabetten”, twee of drie „Chaldeeuwse”, enz. Ongelukkig omschrijft hij zijn bronnen niet nader dan *in antiquis libris*.

Minder gevaarlijk was het, wanneer dit Saraceens schrift in een verzameling schrijfvorbeelden terecht kwam, waarin het wel meer een curiosum dan een voorwerp van filologische beschouwingen was. Zo treffen we het dan aan bij een tweede slachtoffer, de Zwitserse schoolmeester, kalligraaf en houtsnijder Urbanus Wyss. Deze gaf in 1549 een zeer sierlijk boekje met schrijfvorbeelden uit, getiteld *Libellus valde doctus / elegans et utilis, multa et varia / scribendarum litterarum genera complectens*. Onder de voorbeelden van vreemde alfabetten vinden we ook hier het *alphabetum Saracenorum*⁴⁶.

G. Hickes (of een van zijn medewerkers) schijnt wel de eerste geweest te zijn, die dit Saraceens doorschouwd en tenminste gedeeltelijk tot zijn uitgangspunt teruggebracht heeft. In de *Grammaticae Islandicae Rudimenta* van de IJslander Runolfur Jonsson (Runolphus Jonas), die Hickes met eigen *additamenta* in zijn *Thesaurus* (cf. nota 16) opnam, vinden we onderaan links op de 3e plaat een weergave van een *Alphabetum Runicum à CodMS, unà cum nominibus litterarum*. Dit facsimile schijnt wel een van Hickes' toevoegsels te zijn. De namen van de letters zijn weer die van Ethicus' alfabet, maar met een nieuwe verwikkeling die we nergens elders zullen aantreffen : de namen zijn in Grieks schrift geschreven. Dit maakt het bijzonder jammer, dat er over het handschrift geen nadere aanwijzingen gegeven worden.

Het Saraceens van Ambrosius en Wyss, en de zo pas vermelde runen bij Hickes vertonen een gemeenschappelijke trek : ze hebben alle drie dezelfde volgorde van tekens en waarden (en namen) als het handschrift van Autun, d. w. z. vanaf *h* zijn alle waarden (en namen) één plaats naar voren verschoven. Het *ch*-teken, dat bij Mandeville de naam *choiri* droeg en vóór de *g* kwam, heet hier *garop* en krijgt de waarde *g*. Ingevolge het getuigenis van Autun is men dus verplicht aan te nemen, dat er twee parallele tradities geweest zijn : één met de volgorde *a b c d e f ch g h...* en één met de volgorde *a b c d e f g h...* Daar deze laatste volgorde eigenlijk een „Verschlimmbesserung” is, en Mandeville een oorspronkelijker toestand bewaart, zal men allicht tot het besluit komen, dat de Engels-Luikse wereldreiziger hier eens te meer... zorgvuldig afgeschreven heeft. Men kan hiertegen opwerpen dat Autun noch de naam „Saraceens”, noch de namen van Ethicus' letters vertoont. Maar : de naam „Saraceens” was reeds vóór Mandeville met Ethicus' alfabet verbonden, getuige Avranches (11^e of 12^e eeuw); en : in Autun was er geen plaats voor de namen

(46) Van dit boekje verscheen waarschijnlijk een tweede uitgave „Thantwerpen, by my Jan van Ghelen, 1576”, cf. B. KRUITWAGEN, *Laat-Middeleeuwse Paleografica*. 's Gravenhage, 1942, p. 11, voetnota 3.

van de tekens : er was nauwelijks ruimte voor de runentekens in de linkerrand en voor hun waarde in de rechterrind van het blad ⁴⁷. Zodat we tenslotte toch niet de schuld voor het Saraceens van Ambrosius en Wyss bij Mandeville zullen gaan zoeken ⁴⁸.

Dat men in Hickes' tijd ficties als dit Saraceens begint te doorzien, toont aan, dat de periode van het verval, van de ontbinding van de runenkennis dan voorbij is. Na een bijna duizendjarige evolutie keert men naar het uitgangspunt terug; maar nu worden de runen het voorwerp van wetenschappelijke navorsingen, en zijn dus voor goed „dood”.

Deze korte uiteenzetting heeft slechts een klein gedeelte van het gebied der *runica manuscripta* kunnen bestrijken. Ze heeft nochtans, hoop ik, enig idee gegeven van de verscheidene aspecten van het probleem, van zijn vertakkingen en zijn uitlopers. Uiteindelijk zal het bekomen beeld in sterke mate afhangen van de volledigheid van het materiaal; daarom houd ik mij warm aanbevolen voor elke wenk, die me op het spoor van nog onbekende runen-in-hand-schriften kan brengen.

(47) Het zeer uitzonderlijk formaat van dit handschrift (167 × 60 mm) wijst ons misschien aan, in welke richting we de verklaring van de volgende passus uit de Oud-Engelse *Indicia monasterialia* moeten zoeken :

Gif þu hwilce langwyrpe boc habban wille, þonne strece þu þine
wynstran hand and wege hi and sete þine swyþran ofer þinne
wystran earm be þære boce læncge.

(G. VAN LANGENHOVE, *Old English Reader*. I. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Serie : Tekstboeken. N° 1, Brugge, 1942, p. 178).

Met *langwyrpe boc* „langwerpig boek” kan hier echter geen *troparium* bedoeld zijn, daar de vorige paragraaf eraan gewijd is : *Donne þu tropere habba wille...* Misschien wordt een *lectionarium* bedoeld? Een dergelijk boek van opvallend „langwerpig” formaat is mij bekend uit St. Gallen (midden 9e eeuw; thans te Genève, Bibliothèque publique et universitaire, Hs. 37a : 325 × 156 mm).

(48) Uit nota 39 zal overigens gebleken zijn, dat het probleem van Mandeville's alfabetten ver van eenvoudig is. Zijn de drie bijgevoegde alfabetten (waaronder dat van Cathaye = Hartwic's Gotisch : ten gevolge van de gelijkenis tussen de twee namen?), die de tweede handschriftenfamilie kenmerken, nog van Mandeville zelf afkomstig? Misschien bezorgde hij zelf een „tweede vermeerderde uitgave” van zijn werk, en maakte van die gelegenheid gebruik om er de alfabetten van Cathaye, enz. in te lassen?